

Mihai Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., 217 pl.

It is rare when one finds a fine argument that rescue archaeology is indeed nothing else but good old archaeology in the real sense of the word. The excavations at Alba Iulia-Lumea Nouă come to prove that there should not be any reason for the two „types” of archaeology to be considered different in achieving their goals. Outcome of a PhD dissertation, the present volume gathers in fact the results of over ten years of (recent) archaeological excavations on the site of Lumea Nouă, nearby the town of Alba Iulia (Alba county).

The volume consists of seven main chapters, an impressive bibliography list, a list of plates, a section devoted to the distribution of the archaeological material within the archaeological features, a rather extensive abstract and 217 plates (some of them in colour). The contents of the volume (listed in the original publication both in Romanian and English) is presented below: *Foreword* (p. 7); *Introduction* (p. 11); Chapter I. *Geographic framework. Habitation elements* (p. 15); Chapter II. *History of research* (p. 21); Chapter III. *The stratigraphy of the settlement. Description of research units and archaeological complexes* (p. 25); Chapter IV. *Material and spiritual culture* (p. 59); Chapter V. *Cultural and chronological framework for the Alba Iulia – Lumea Nouă prehistoric settlement* (p. 133); Chapter VI. *Cultural interferences and inter-relationships between the populations documented at Alba Iulia-Lumea Nouă and their contemporaries* (p. 149); Chapter VII. *Overall considerations. Conclusions* (p. 177); *References* (p. 179); *List of plates* (p. 199); *Archaeological material distributed by archaeological features* (p. 213); *Abstract* (p. 215); *Plates* (p. 265).

Structured as most Romanian PhD thesis are, the book begins with a brief presentation of the geographical context and natural environment, followed by a history of the research, both short and concise, enabling the reader to get acquainted with the research issues of the Neolithic and the Eneolithic in the area. The third chapter gives an account of the excavated trenches, their stratigraphies and the main archaeological features. It is perhaps one of the most important parts of the volume, as it allows the author to establish the chronological links among the features and attribute them to various cultures and phases, based mostly on the pottery analysis. Culturally, the archaeological material was attributed to the Vinča, Lumea Nouă, Turdaș, Foeni and Petrești cultural groups, with imports and influences from the Herpaly and Precucuteni. It is remarkable that while analysing the „material culture” the author does not content himself only with the typology and the analysis of the ceramics, as most Neolithic works tend to do, but deals also with other categories of archaeological remains such as the lithics and the bone, antler and shell artefacts, detailed studies (of a rather typological approach) of these having been previously published. They are followed by descriptive presentations of the shell items (mainly *Spondylus*), the figurines and the plastic representations on various types of pots. There is no reference to the faunal or floral remains. Of main importance, and receiving full attention, is the presentation of the multiple burial found on the site (seen as funerary

feature defined by the deposition of human bodies in a very short interval of time). One of the questions for the Lumea Nouă discovery refers to the cause of death of the individuals, leading to their mass burial: epidemics or violent death? The anthropological evidence brings no convincing arguments for either of the proposed scenarios. After having revised several cases from prehistoric Europe, the author tends to settle upon the possibility of having at Lumea Nouă a ritual centre such as the one from Herxheim. Another suggestion is that of having the Foeni group give a special funerary treatment to the human remains, especially to the skulls. But, neither of the suggestions resolves the cause of death of these individuals (no NMI is given, only age and sex determinations). We would also like to add that there are ways of causing violent death that do not leave marks on the skeletons and thus, this explanation should not be easily dismissed. A succession of 10 radiocarbon dates (7 on human remains from the multiple burial, three on charcoal; 8 among all were suggested as correct) pin the Foeni habitation of the site around 5800–5700 BP. It would be interesting though, given the location of the site on the Mureș river – to have some stable isotope analyses on the human remains, thus establishing both the type of diet the prehistoric community might have had and also, whether fish consumption has not introduced a *fresh-reservoir* effect on the <sup>14</sup>C. The following chapter studies the interferences and the links between the human communities documented on the site and those of the Vinča, Pișcolt, Lumea Nouă, Herpaly, Foeni, Precucuteni and Petrești. Obviously, at the centre of this analysis is the Lumea Nouă cultural group and its own manifestations. All considerations and links with other cultural groups were made based mainly on the painted pottery of the above mentioned cultures/cultural groups since „*painting [...] is the only decoration technique that individualizes the pottery artifacts*” for the Lumea Nouă group (p. 157), establishing „*the first classification of a typological and stylistical manner of the painted pottery, [...] over a geographical area dominated by similar shapes and decoration techniques*” (p. 178). This is seen by the author as the main achievement of the volume. To this, we might add the importance of the discussions over the origin of the Petrești culture and its relationship with the Foeni group.

The volume modestly presents its conclusions as only „state of the research” results. But it also brings forth a solid base for a future re-appraisal of the Transylvanian Eneolithic, from various angles of the research, offering firm ground for interesting future studies, if we are only to mention the funerary aspect and the pottery analysis. The graphics of the volume is impeccable, with remarkable black-and-white and colored photos and field plans, easily accessible while reading, given their location at the end of the text part of the book. Understanding the illustrations is a little bit hampered by the fact that the text explanation of the respective plate needs to be looked for in the List of Plates.

Adina Boroneanț

Ion Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Editura Academiei Române, București, 2011, vol. I – 900 p. (text), vol. II – 479 pl.

În cele două volume, deosebit de consistente, este tratată o temă ce a constituit, de-a lungul timpului, subiectul unor discuții controversate între specialiștii epocii bronzului în general, dar mai ales între cei preocupați de Epoca Bronzului din Bazinul Carpatic, inclusiv zonele alăturate.

În *Introducere* (p. 11–12) este prezentat scopul principal al lucrării, acela de a redeschide discuția asupra definirii fenomenelor arheologice din perspectiva structurii comportamentului funerar. Sunt prezentate apoi cadrul geomorfologic și cel cronologic avute în vedere, precum și metodologia de analiză.

Limitele spațiului de lucru sunt determinate, în special, de ariile culturilor/grupelor arheologice, acestea fiind situate în Bazinul Inferior al Dunării și în jumătatea răsăriteană a celui Mijlociu. În linii mari, aceasta corespunde unei regiuni întinse de la cursul Tisei la apus și, spre răsărit, până la Nistru, care, deși nu are o legătură directă cu bazinul dunărean, poate fi socotit în mare ca o graniță arheologică. De la sud către nord, limitele sunt date de masivul Stara Planina (Munții Balcani) la sud și lanțul Carpaților Păduroși la nord. În acest fel, spațiul de lucru, ce acoperă întreaga Românie de astăzi, precum și părți din Slovacia, Ungaria, Serbia și Vojvodina, Bulgaria, Republica Moldova și Ucraina, în chip lăudabil, nu este limitat de actualele frontiere politice ce nu au nimic de-a face cu „granițele” culturale ale Epocii Bronzului. Baza de date este constituită din peste 1000 de descoperiri cu caracter funerar (acestea incluzând cimitire, grupuri de morminte și diferite alte complexe cu caracter mortuar izolate), astfel, așa cum aflăm din ultimul capitol, fiind vorba de ceva mai mult de 7500 de înmormântări. Această bază de date, aparent largă și solidă, trebuie privită totuși, nu doar în relație cu largul spațiu de lucru al autorului, ci și raportată la lungul interval de timp, cuprins între ultima parte a mileniului IV a. Ch. și sfârșitul mileniului II a. Ch. Pe de altă parte, multe dintre descoperirile discutate sunt izolate și/sau insuficient documentate. În linii mari, catalogul descoperirilor mortuare a fost întocmit în 1998, ulterior, cu puțină vreme înaintea editării lucrării, au mai fost incluse noi descoperiri importante. La prima vedere ar părea că masa considerabilă de date s-ar fi pretat doar la o examinare statistică primară, îndreptată către punerea în evidență a structurii funerare la modul general. Cu toate acestea, de fapt, în text sunt discutate împreună atât fenomenele mortuare „standard”, cât și cele „excepționale”. Dincolo de analizele statistice din textul primului volum, o scurtă privire asupra ilustrațiilor ce constituie al doilea volum al lucrării ne arată că autorul a recurs la analize spațiale, mai ales prin procedee aparte cum sunt „Voronoi-Dirichlet-Theissen tessellation” sau „Delaunay triangulation”, ambele componente ale programului WINBASP, de înscriere arheologică<sup>1</sup>, de fiecare dată cu expresivele coeficiente de rigoare, pentru acele situri care se pretează la asemenea examinare (în special cimitirele mari). Aceste metode/proceduri statistice au fost aplicate pentru studiul complexelor de habitat, dar foarte rar pentru contextele funerare, astfel lucrarea discutată deschide noi perspective metodologice.

În capitolul 2 (p. 13–21), *Cadrul geografic*, sunt descrise în detaliu caracteristicile geomorfologice, pornind de la lanțurile muntoase și până la zonele de câmpie/stepă, inclusiv bazinele hidrografice. Sunt precizate caracteristicile moderne de climat, precum și cele de floră și faună. Dar acestea au doar o valoare informativă, căci trebuie subliniat că încă ne lipsesc informații precise privind mediul climatic, floristic și faunistic al Epocii Bronzului (ca și pentru alte perioade preistorice); abia recent unele studii au reușit să demonstreze că acestea au suferit transformări considerabile de-a lungul vremii, cum este cazul zonei fluviatile a Dunării care era mai joasă cu circa 10 m față de cotele actuale<sup>2</sup>.

Capitolul 3 (p. 22–47), intitulat *Istoricul cercetărilor și critica izvoarelor*, prezintă modul în care s-a alcătuit, de-a

lungul timpului, atât în teren, cât și concepțional, impresionanta documentație. Discuția asupra cadrului cronologic a fost lăsată pentru capitolul următor. Deși, așa cum deja s-a menționat în introducere, astăzi este disponibilă o imensă bază de date, o atentă și critică examinare a acesteia pune în evidență carențele documentării, astfel că doar în puține cazuri se poate dispune de observații detaliate, cum este și cazul determinărilor antropologice. De-a lungul timpului și a spațiului avute în vedere, distribuția informației este deosebit de variată și autorul este conștient de problematica comparațiilor din aceste puncte de vedere între diferitele etape de cercetare și între diferitele regiuni în discuție. În același timp, autorul este îndreptățit să nu accentueze în studiul său pe insuficiența datelor, ci, de fapt, pe stadiul cercetării așa cum este. Pe această cale, stadiul cercetărilor este pus clar în evidență și, fără îndoială, multe din concluzii vor conduce, în viitor, la majore revizui, după completări mai substanțiale și mai clare ale cercetării. Prin acestea, cartea prezentată acum pune bazele unei direcționări a viitoarelor cercetări, scoțând în evidență stridentele lipsuri ale actualei etape de investigații.

*Cadrul cronologic* este discutat în capitolul 4 (p. 48–56). Ion Motzoi-Chicideanu nu propune, de fapt, o nouă schemă cronologică, care, așa cum arată pe bună dreptate, nu ar putea fi construită doar pe baza contextelor funerare, ci pornind în primul rând de la stratigrafia stațiunilor, de la complexele arheologice bine precizate planimetric și stratigrafic. Termenii de „cultură”, „grup cultural” sau „aspect cultural” nu sunt de mare folos, căci pentru spațiul discutat (dar nu numai) de cele mai multe ori nu sunt clar definite, lipsindu-le susținerea arheologică, fiind astfel nejustificat folosite. Mai mult chiar, conceptele de „Neolitic”, „Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului”, „Chalcolithic” sau „Kupferzeiti/Epoca cuprului” chiar și „Epoca bronzului” sunt în continuă schimbare de înțeles, deja fiind depărtate de mai vechile idei conform cărora epocile au fost denumite după materiile prime folosite pentru producerea uneltelor, armelor sau a podoabelor. Astfel, autorul, așa cum este deseori acceptat în cercetarea modernă, consideră drept criterii definitorii în această privință modificările semnificative ale structurilor de habitat (de pildă, dispariția așezărilor de tip tell), schimbările în conținutul culturii materiale (cum ar fi, ca să dăm doar un exemplu, dispariția topoarelor masive sau ale topoarelor-târâcop în Neoliticul Târziu/Eneolitic și semnificația socială a acesteia), schimbările în ceea ce privește tipologia ceramicii (tehnică, forme și stil decorativ) și, desigur, structurile comportamentului funerar standard. Autorul este la curent cu diferitele scheme de periodizare, cum ar fi, de pildă, cele propuse de către I. Boná, M. Garašanin, R. Hachmann, B. Hänsel, N. Kalicz, I. Manzura, S. Morintz, A. Mozsolics, I. Nestor, H. Parzinger, P. Raczky *et al.*, Yu. Rassamakin, P. Roman sau A. Vulpe, ca să numim doar câteva. În lucrare sunt discutate pe scurt câteva dintre cele mai acceptate dintre aceste propuneri, dar totdeauna arătând de ce nu sunt cu totul aplicabile regiunilor discutate în studiu. O atenție specială este acordată cronologiei absolute bazată pe mai multe serii de date radiocarbon. Deși datele radiocarbon pentru spațiul de lucru propus sunt adesea discutabile pentru unele regiuni sau perioade, autorul propune o secvență combinată a datelor radiocarbon și a definițiilor grupelor culturale. Rezultatul, deși neconcretizat într-un tabel, este o încadrare largă a Epocii Bronzului plasată între un început reprezentat prin grupul Baden și „Blocul Baden-Coțofeni”, grupurile tripoljene târzii Gorodsk și Usatovo, cu elementele „Cernavodă” corespunzătoare și un sfârșit reprezentat prin complexul Noua în est și grupul Belegiš în vest, la nivelul orizontului de depozite Cincu-Suseni. Susținut astfel de datele radiocarbon, autorul plasează Epoca Bronzului din ultima parte a mileniului

<sup>1</sup> Descriș pe scurt în lucrarea acum prezentată, la p. 67, nota 59.

<sup>2</sup> D. Nowaki, A. Röpke, J. Wahl, în: S. Hansen, M. Toderas, A. Reingruber, I. Gatsov, Marvin Kay, P. Nedelcheva, D. Nowaki, A. Röpke, J. Wahl, J. Wunderlich, *Pietrele, „Măgura Gorgana”*. *Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2009*, Eurasia Antiqua 16, 2010, p. 43–96, mai ales p. 53–61, cu literatura mai veche.

IV a. Ch. până către sfârșitul mileniului II a. Ch. Numeroasele date <sup>14</sup>C și discutarea lor (de obicei, direct pentru fiecare „cultură”) constituie un merit deosebit al lucrării, pe de-o parte fiind puse în evidență problemele de cronologie, determinate în special de imprecisele definiții ale „culturilor” sau „grupelor culturale”, iar pe de altă parte, clarifică poziția cronologică absolută (ca și relativă) pentru fiecare fenomen arheologic. Poate că ar trebui menționat aici că autorul nu a explicat clar limita superioară a Epocii Bronzului (sau începutul Epocii Fierului). Cum autorul include grupa Belegiș și pe cea denumită Lăpuș (ca parte a culturii Suciului de Sus) în cadrul Epocii Bronzului, „limita” pe care o admite nu pare să fie largă răspândire a ceramicii canelate de tip „Hallstatt timpuriu”, din a cărei etapă timpurie ambele grupe par a face parte. Este posibil ca Ion Motzoi-Chicideanu să fi avut în vedere dispariția bruscă și pe o arie geografică foarte largă a complexelor funerare, deși aceasta s-ar putea datora lipsei cercetărilor sau interpretărilor incorecte (mai ales privind definiția largă a Epocii Bronzului), lipsa înmormântărilor pentru începutul Epocii Fierului/Hallstattul timpuriu fiind binecunoscută pentru zona respectivă<sup>3</sup>.

De-a lungul capitolului 5 (p. 57–67), Ion Motzoi-Chicideanu discută *Noțiunea de „Descoperire funerară”*. Este evident că autorul este familiarizat cu literatura de specialitate, indiferent de zona sau perioada tratată, care cuprinde totodată și o serie de studii etnologice. Acest capitol, susținut prin discuția asupra cazurilor specifice cadrului geografic și epocii în discuție, ar merita poate să fie publicat, tradus complet într-o limbă de circulație, ca o contribuție majoră a bazei teoretice pentru studiul complexelor funerare. Așa cum este construit capitolul respectiv, discuția asupra complexelor mortuare constituie unul dintre pilonii de bază ai cărții lui Ion Motzoi-Chicideanu.

*Catalogul descoperirilor funerare*, în fapt capitolul 6 (p. 68–176), constituie baza documentară pe care a fost construită lucrarea. Cum am arătat și mai înainte, *Catalogul* conține 1088 complexe funerare (cimitire, grupuri de morminte, morminte izolate) listate alfabetic (până în 1998), ulterior fiind adăugate – în *Addenda* – alte descoperiri, numerotate în continuare până la 1119, apărute în diverse rapoarte sau publicații după 1998 și până în 2005, când practic lucrarea a fost încheiată. Ultimele trei nu au mai fost cartate, dar toate descoperirile trecute în catalog au fost discutate la locul potrivit. Tot în *Addenda* poate fi remarcat cimitirul de la Plosca, cu un succint catalog propriu cuprinzând 83 de morminte, toate inedite, la vremea aceea (vara 2004), cercetările fiind încă în curs. Dar chiar dacă cuprinde, silit de realitate, și descoperiri lipsite de precizări sau inedite, catalogul va rămâne cu siguranță un permanent instrument de referință, util celor ce vor continua cercetările în această direcție.

Capitolul 7 (p. 177–223), intitulat *Cele din urmă înmormântări neolitice sau cele dintâi înmormântări ale epocii bronzului*, este structurat pe mai multe subcapitole, după cum urmează: 7.1 – *Problemele cimitirului de la Decea Mureșului*; 7.2 – *Descoperirile funerare ale blocului Baden-Coțofeni*; 7.3 – *Înmormântările tripoljene târzii, descoperirile funerare „cernavodene” și cele contemporane lor dintre Prut și Carpații Orientali*; 7.4 – *Înmormântările Culturii Amforelor*

*sferice*; 7.5 – *Complexele funerare la pragul dintre neolitic și epoca bronzului din Muntenia, Banat și Transilvania*. Pentru cele discutate în subcapitolele 7.1, 7.2 și 7.5, baza de date este atât de redusă sau confuză încât nu permite concluzii valide, situație pe care o vom întâlni și mai departe pentru mai multe „culturi” sau „grupe culturale”, ceea ce ridică semne de întrebare asupra considerării lor drept „culturi” (în cele mai multe cazuri până astăzi, conceptul nu este definit și nu se cunosc dezbateri teoretice). Pentru înmormântările tripoljene târzii, baza de date este sensibil mai mare și pot fi evidențiate anumite reguli privind zonele funerare și organizarea lor, structurile mortuare, modalitățile de dispunere a defuncțiilor, mai ales orientarea lor, inventarele funerare etc., conturându-se un anumit standard funerar ideal, existând însă și destule cazuri ce nu se integrează acestuia, dar din nou și datorită documentării precare disponibile. În ciuda unui număr redus de descoperiri, un „standard” al comportamentului funerar poate fi schițat pentru Cultura Amforelor Globulare, în care obiceiul mortuar apare ca fiind deosebit de uniform. Este dificil ca în cadrul acestei prezentări să fie descrise aceste standarde, dar trebuie să reținem că constituirea lor indică o anumită diferențiere socială, cel puțin pentru zona de est a spațiului în discuție.

Capitolul 8 (p. 224–329), intitulat *Descoperirile funerare din prima parte a epocii bronzului*, este și el structurat pe mai multe subcapitole: 8.1 – *Complexul „Înmormântărilor cu ocră roșu”*; 8.2 – *Înmormântările culturii Zimnicea*; 8.3 – *Înmormântările culturii Glina*; 8.4 – *Înmormântările culturii Schneckenberg*; 8.5 – *Înmormântările în ciste din piatră ale „grupului Dâmbovița-Muscel”*; 8.6 – *Înmormântările tumulare din Carpații Apuseni*; 8.7 – *Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din Transilvania*; 8.8 – *Alte înmormântări ale bronzului timpuriu din zona extracarpatică*. Pentru largă arie Jamnaja, ca și pentru cea Katakombnaja (discutată doar până la limita estică a spațiului de lucru), de asemenea pot fi puse în evidență „standarde funerare”. Același lucru este valabil și pentru grupa Zimnicea, mormintele tumulare din Carpații Apuseni, grupele Schneckenberg și Dâmbovița-Muscel, în special pe baza uniformității înmormântărilor și mai puțin pe baza datelor documentare disponibile. Câteva fenomene arheologice proprii Bronzului Timpuriu din partea de vest a spațiului de lucru (Makó, Nyírség, Nagyrév, Hatvan și Vinkovci, ca și acelea înrudite, Zók sau grupul înmormântărilor campaniforme), care ar fi putut fi examinate, sunt discutate doar în treacăt în subcapitolul 8.6. Aceasta se poate justifica până la un punct prin lipsa descoperirilor semnificative aparținând acestor grupe, dar această „lipsă” este compensată de-a lungul întregului text prin discuția mai largă asupra unor zone ce se întind dincolo de limitele spațiului de lucru. Stratificarea socială este adesea puțin evidentă, dar acest fapt poate fi datorat lipsei observațiilor din teren. O situație specială este însă pusă în vedere, mai ales pentru înmormântările Jamnaja sau Katakombnaja, pentru care masivele structuri funerare specifice (movila/tumulul/kurganul, cu complicatele lor amenajări interioare) trebuie reținute, ele făcând dovada unui remarcabil consum de energie socială al cărui rezultat sunt tocmai aceste impresionante monumente.

Capitolul 9 (p. 330–560), intitulat *Descoperirile funerare ale perioadei mijlocii a epocii bronzului*, cuprinde discuția asupra multitudinii „culturilor clasice” ce-i sunt atribuite, structura capitolului fiind următoarea: 9.1 – *Înmormântările culturii Periam-Pecica*; 9.2 – *Înmormântările culturii Monteoru*; 9.3 – *Înmormântările culturii Costița*; 9.4 – *Înmormântările culturii Tei*; 9.5 – *Descoperirile funerare ale grupeii Verbicioara*; 9.6 – *Înmormântările culturii Otomani*; 9.7 – *Înmormântările culturii Žuto Brdo-Gârla Mare*; 9.8 – *Înmormântările culturii Wietenberg*; 9.9 – *Înmormântările culturii Mngovalikovaja*.

<sup>3</sup> Cf., de pildă, T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Archaeologia Hungarica, Series Nova 51, Budapest, 1984; A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Bibliotheca Thracologica 6, București, 1994; O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica 7, București, 1994.

Trebuie subliniat că cele mai multe dintre acestea au fost definite în special pe baza stilului ceramic. Trebuie remarcat că, în vreme ce pentru mai multe culturi ale bronzului mijlociu (Periam-Pecica sau Maros/Moriș/Mureș, Monteoru, Otomani, Žuto Brdo-Gârla Mare, Wietenberg, Mnovalikovaja) dispunem de informații multumitoare, pentru altele (Costișa, Tei, Verbicioara) datele se referă cu precădere la stilurile ceramice, mai ales dacă avem în vedere și insuficiența celor privind structurile de habitat. Pentru celelalte grupe, se remarcă fie extrema uniformitate (în aria Wietenberg), fie o remarcabilă complexitate (cum este cazul pentru descoperirile Žuto Brdo-Gârla Mare). În același timp, contrar des susținutelor „majore” diferențe în ceea ce privește stilul ceramic, cu privire la obiceiurile funerare ale unor „culturi” cum sunt Periam-Pecica și Otomani (la care se alătură și „Grupul Însmormântărilor tumulare” discutat în capitolul următor) se remarcă o clară asemănare. În acest fel se pune serios întrebarea în ce fel vor fi definite de acum încolo „culturile” arheologice, cea bazată pe stilul ceramic fiind cu totul insuficientă.

Capitolul 10 (p. 561–671), *Descoperirile funerare ale perioadei târzii a epocii bronzului*, este structurat pe următoarele subcapitole: 10.1 – *Înmormântările culturii Coslogeni*; 10.2 – *Înmormântările culturii Noua*; 10.3 – *Înmormântările culturii Sabatinovka*; 10.4 – *Înmormântările culturii Zimnicea-Plovdiv*; 10.5 – *Înmormântările culturii Belegiš*; 10.6 – *Înmormântările grupului Bistreț-Ișalnița*; 10.7 – *Observații asupra însmormântărilor culturii Suci de Sus*; 10.8 – *Alte complexe funerare ale bronzului mijlociu și târziu de la Tisa Inferioară și problemele lor*. Cel din urmă include diferite „fenomene” arheologice insuficient documentate, cum este cazul grupurilor Berkesz-Demecser, Biharea, Igrîța, Balta Sărată etc., dar totodată și importantul grup aparținând culturii Însmormântărilor Tumulare Carpatice/HGK, în special marele cimitir de la Tapé (pentru care, de fapt, nu se cunoaște niciun tumul!). Față de un studiu amplu, recent privind însmormântările Noua<sup>4</sup>, autorul expune un punct de vedere diferit, adesea critic. Grupurile Sabatinovka și Coslogeni, de a căror realitate autorul se îndoiește, probabil la fel și cel Zimnicea-Plovdiv, fiecare cu o bază de date redusă, sunt de fapt similare cu diferențe minore, explicabile probabil prin tradițiile locale. Către apus, comunitățile Belegiš și cele Bistreț-Ișalnița practicau ambele incinerarea, dar din nou, în ciuda unor vizibile diferențe în repertoriul ceramic, se ridică din nou problema definirii culturale. Pe bună dreptate, Ion Motzoi-Chicideanu nu separă, din punctul de vedere al obiceiurilor mortuare, grupul Lăpuș, încă insuficient publicat, dar acum prezentat cu noi analize și interpretări, de cultura Suci de Sus/Felsőszöcs/Stanovo, ci îl consideră mai degrabă ca reprezentând ultima etapă a acesteia. Din nou devine evident că ceea ce este numită (fără o definire clară) drept „Prima epocă a fierului” pentru cele mai multe regiuni rămâne încă neclară. Aceleași dificultăți pot fi constatate atunci când autorul nu amintește de cultura Chișinău-Corlăteni, considerată ca aparținând Primei epoci a fierului pentru zona de est a spațiului de care se ocupă, dar care, în același timp, este evident legată de grupul târziu Belegiš situat în vest.

Deși intitulat *În loc de concluzii*, capitolul 11 (p. 672–682) de fapt adună laolaltă încheierile rezultate din discutarea numeroaselor „standarde” funerare și pe această bază trasează câteva direcții de continuare a cercetărilor. Așa cum deja am mai spus, noțiunea de „cultură arheologică” nu mai poate fi menținută fără a recurge și la alte criterii în afara stilului

ceramic și a distribuției, unul dintre cele mai importante criterii, clar conexas la valorile spirituale, fiind cu certitudine ansamblul obiceiurilor funerare. Autorul arată că impresionanta bază de date, cu peste 7500 de însmormântări, se dovedește a fi de fapt „aparentă” datorită insuficienței cercetărilor de detaliu, mai ales în cazul mormintelor izolate (vezi, de pildă, raportul cimitire/morminte izolate), sărăcia/lipsa informațiilor cu greu putând susține o analiză științifică critică, conformă criteriilor moderne. Pe ansamblu, se conturează mai degrabă o dezolantă imagine a ceea ce deseori a fost prezentată drept cercetare arheologică „de înaltă calitate”, ceea ce ne face să ne îndoim de ceea ce credeam că știm. Cu toate acestea, autorul nu s-a lăsat descurajat de puținătatea informației de bună calitate și a reușit cu succes să demonstreze participarea structurilor sociale în expresiile mortuare. Stratificarea și competiția socială sunt prezente de la începutul Epocii Bronzului și poate nu ar fi lipsit de interes de a le urmări înapoi, în Neolitic. Un element principal, cum ar fi confruntarea dintre ridicarea movilelor funerare deasupra morților, obicei specific estului, și arderea defuncțiilor, de sorginte apuseană, este pus în evidență cu claritate. Dar, dincolo de aceste elemente generale specifice comunităților/unităților sociale, pot fi observate și modalitățile de exprimare a identității individuale a defuncțiilor/persoanelor sociale în principal prin inventarele funerare din fiecare mormânt. Închidem astfel această carte prin care am căpătat o atență cu privire asupra unor probleme majore ale arheologiei, dar, de asemenea, cu indicarea unei căi (sau mai multora) de a le scoate dintr-un „cul de sac”, precum și cu o nouă imagine asupra societății Epocii Bronzului în Europa sud-estică.

Capitolul 12 (p. 683–826), *Bronze Age burial customs in the Middle and Lower Danube Basin*, este un consistent și foarte folositor rezumat în limba engleză pentru toți cei care nu pot citi în limba română. Principalele rezultate sunt accesibile în rezumat și sperăm că va declanșa interesul de a citi textul principal în toate detaliile sale.

*Literatura* (p. 827–900) va fi, fără îndoială, de mare interes pentru cercetători, atât pentru problemele teoretice ale comportamentului funerar în general, cât și pentru Epoca Bronzului din Europa sud-estică, în special.

Dincolo de figurile din text (numerotate de la 1 la x, separat pentru fiecare capitol, într-o manieră incomodă pentru eventuale citări), volumul II le completează cu 478 planșe (la cele 472 se mai adaugă pl. 138a, 139a, 150a, 190a, 297a și 408a) demonstrația din textul primului volum. Ilustrațiile sunt hărți, analize spațiale, tabele combinatorii, grafice statistice și, ori de câte ori a fost nevoie, planuri de cimitire, planuri de morminte, inventare funerare. Spre deosebire de figurile inserate în text (tipărite în alb/negru), planșele au fost tipărite pe hârtie de calitate, multe dintre ele fiind de data aceasta în culori. Consultarea lor este mult înlesnită prin tipărirea în volum separat. Atât numerotarea separată a figurilor inserate în text, cât și structurarea textului pe perioade ale Epocii Bronzului, se datorează, cel mai probabil, spațiului de lucru foarte larg, numeroaselor „culturi”, „grupe culturale” etc. abordate, precum și intervalului cronologic extins. Secționarea în acest fel a lucrării era cu totul necesară. Fragmentarea este doar aparentă, căci „secțiunile” se leagă între ele, iar în capitolul 11, ca și în rezumatul în limba engleză, lucrurile sunt din nou puse cap la cap.

Cartea lui Ion Motzoi-Chicideanu se dovedește a fi imperios necesară pentru orice bibliotecă dedicată Epocii Bronzului și/sau arheologiei funerare. Cercetătorii interesați de cunoașterea Epocii Bronzului în Europa sud-estică sunt obligați, cel puțin, să cunoască lucrarea și să țină cont de informațiile prezentate, de metodologia analitică și de interpretare, precum și de concluziile care constituie importante direcționări ale viitoarelor cercetări.

Nikolaus Boroffka

<sup>4</sup> E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 19, Kiel, 2002.